

बृहस्पतिराङ्गिरसः। ज्ञानम्। त्रिष्टुप्, ९ जगती

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः।

यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १०.०७१.०१

बृहस्पते- मेधाधिदेवत। नामधेयं दधानाः- तत्त्वेषु पदार्थेषु वा नामानि धरन्तः। प्रथमम्- प्रथमाम्। वाचोअग्रम्- आदिमां वाचम्। तत्त्वानां प्रथमानुभवेन प्रयुक्तां वाचमिति भावः। यत्- यदा। प्रैरत- प्रेरितवन्तः। यत्। एषाम्- एतेषां तत्त्वानामधारकाणाम्। श्रेष्ठम्- उत्तमम्। अरिप्रम्- अदोषं ज्ञानम्। आसीत्। यत्। गुहा निहितम्- हृदि निहितमासीत्। तत्। प्रेणा- प्रेम्णा। आविः- आविष्कृतं भवति ॥१॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ १०.०७१.०२

सक्तुमिव तितउना- धान्यविशेषं शूर्पेणेवेति सायणः। सक्तुं सतुषं परिपवनेन चालनकेनेत्युद्गीथः। पुनन्तः- पावयन्तः। यत्र। धीराः- धारणाकुशलाः। मनसा- चित्तेन। वाचम्। अक्रत- अकुर्वन्। अत्र। सखायः- सुहृदः। सख्यानि- मैत्रीम्। जानते- जानन्ति। एषाम्- एतेषाम्। वाचि। भद्रा- शोभना। लक्ष्मीः- मङ्गलाधिदेवता। अधि निहिता ॥२॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम्।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ १०.०७१.०३

वाचः। पदवीयम्- पदवीम्। यज्ञेन- उपासनया। आयन्- प्राप्तवन्तः। ताम्- वाचम्। ऋषिषु- क्रान्तदर्शिषु। प्रविष्टाम्- आविष्टां निहिताम्। अन्वविन्दन्- लेभिरे। ताम्। आभृत्य- आहृत्य। पुरुत्रा- बहुषु देशेषु। व्यदधुः। ताम्- वाचम्। सप्त रेभाः- सप्त छन्दांसि। अभि सं नवन्ते- अभितः सङ्गच्छन्ति ॥३॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।

उतो त्वस्मै तन्वँ१ वि सस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥ १०.०७१.०४

उत- अपि च । त्वः- एकः । पश्यन्- आलोकयन्नपि । वाचम् । न ददर्श- नापश्यत् । उत- अपि च । त्वः- अन्यः । एनाम्- एतां वाचम् । शृण्वन्नपि न शृणोति । उतो - अपि च । त्वस्मै- एकस्मै । सुवासाः- सुमण्डिता । उशती- कामयमाना । जाया- भार्या । पत्ये- भर्त्रे । इव । तन्वम्- स्वकीयं रूपम् । वि सस्त्रे- विविधं गमयति । स्त्री यथा स्वप्रियाय स्वमनोभावं प्रकाशयन्तथाऽप्रकाशयन्नास्ते तथा वागपि नानागतिर्भवतीति भावः । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति यथा ब्रह्मोच्यते तलवकारे तथैव वागप्यत्रोच्यते । वाचो रहस्यमुत्पत्तिः चैतन्यात् स्फूर्तिः प्रयोगादयश्च ज्ञाता इव चाज्ञाता इव च भवन्ति ॥४॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्॥ १०.०७१.०५

उत- अपि च । त्वम्- एकम् । वागर्थसम्पन्नम् । सख्ये- विदुषां मैत्र्याम् । स्थिरपीतम्- दृढतररसानुभवयुक्तम् । आहुः- वदन्ति । अपि- अपि च । वाजिनेषु- वागीशनकार्येषु । एनम्- एतं अर्थम् । न हिन्वन्ति- विद्वांसो न त्यजन्ति । यः । अफलाम्- अर्थवियुक्ताम् । अपुष्पाम्- रसवियुक्ताम् । वाचम् । शुश्रुवान्- श्रुतवान् । एषः- सोऽयम् । अधेन्वा- अदोग्धया । मायया- केवलडम्भसहितया याथार्थ्येन प्रयोजनरहितया वाचा । चरति । अयमेव विकल्प इति कथ्यते योगशास्त्रे ॥५॥

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पन्थाम्॥ १०.०७१.०६

सचिविदम्- जीवात्मज्ञम् । सचिशब्दः सखिवाची । अत्र सखा जीव एव । सखायम्- मित्रभूतं परमात्मानम् । सयुजा सखायावित्यादिश्रुतेरनयोः सख्यं प्रसिद्धम् । यः । तित्याज- त्यक्तवान् । तस्य । वाच्यपि- शास्त्रपाठज्ञानेनापि । भागः- सौभाग्यम् । नास्ति- किमपि न भवति । यत् । ईम्-

अयम् । शृणोति । अलकम्- अलीकं व्यर्थमेव । शृणोति । सः । सुकृतस्य पन्थाम्- शोभनमार्गम् ।
न प्रवेद- न प्रकर्षेण जानाति ॥६॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ १०.०७१.०७

वाग्विदः । अक्षण्वन्तः- सूक्ष्मदृष्टिमन्तः । कर्णवन्तः- श्रुतवन्तः । सखायः- सहृदयाः । मनोजवेषु-
चित्तगम्येषु तत्त्वेषु । असमाः- असदृशाः । बभूवुः- अभवन् । तेषामपि तारतम्यमुच्यते । एषु एके ।
आदघ्नासः- आस्यप्रमाणोदका हृदा इव भवन्ति । मध्यमप्रज्ञाः । उपकक्षासः- अन्ये
कक्षसमीपप्रमाणोदका हृदा इव अल्पप्रज्ञा भवन्ति । त्वे- अन्ये केचित् । स्नात्वा हृदा इव-
स्नानयोग्योदकवन्तो हृदा इव महाप्रज्ञाः । ददृश्रे- दृश्यन्ते ॥७॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वाह्यणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ १०.०७१.०८

हृदा- हृदयेन । तष्टेषु- तनूकृतासु । मनसः- चित्तस्य । जवेषु- गतिषु । यत्- यत्र । ब्राह्मणाः-
विद्वांसः । सखायः- सहृदयाः । संयजन्ते- उपासते । अत्र । वेद्याभिः- विद्याभिः । त्वम्-
एकमविद्यावन्तं पुरुषम् । वि जहुः- विद्वांसस्त्यजन्ति । त्वे- ते । ओहब्रह्माणः- ऊह्यमानब्रह्मयुक्ताः ।
वि चरन्ति ॥८॥

इमे ये नार्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ १०.०७१.०९

ये । इमे- एते । अर्वाक्- इहापि । परः- अमुत्रापि । न चरन्ति । न ब्राह्मणासः- न विद्वांसः । न
सुतेकरासः- न रसनिष्पादकाः । ते । एते- इमे । अप्रजज्ञयः- अविजानन्तः । वाचम् । अभिपद्य-
प्राप्यापि । पापया- पापभावनया । सिरीः- नाडीधर्मनीर्वा ताः प्रति । सरणात् सिरा नाडी धमनिर्वा ।
सिरैव सिरी छान्दसे । तन्त्रम् । तन्वते- कुर्वते । अमार्गेण नाडीशोधनाय यतमाना निष्फला भवन्तीति
भावः ॥९॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः।

किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ १०.०७१.१०

सर्वे सखायः। आगतेन- आगतया। सभासाहेन- सभां सोढुं शक्नुवत्या। सख्या- सखिभूतया। यशसा- कीर्त्या। नन्दन्ति- तुष्यन्ति। अयं विद्वान्। किल्बिषस्पृत्- दोषबाधकः। पितुषणिः- अन्नसम्भक्ता। हितः। एषाम्- एतेषाम्। वाजिनाय- वागीशनाय। अरम्- पर्याप्तः। भवति ॥१०॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वाङ्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ १०.०७१.११

त्वः- एकः। पुपुष्वान्- पोषकः। ऋचाम्। पोषम्- पोषणम्। आस्ते- उपास्ते। त्वः- अन्य एकः। शक्वरीषु- मन्त्रेषु। गायत्रम्- गायत्रं साम। गायति। त्वः- अन्य एकः। ब्रह्मा- मेधावी। जातविद्याम्। वदति- ब्रूते। त्वः- इतरः। यज्ञस्य मात्राम्- यज्ञशरीरम्। वि मिमीते- विशेषेण मानं करोति। सर्वं वाचैवेति ज्ञातव्यम् ॥११॥

Dr. Ranganatha